

در جست و جوی

مفهوم نوجوانی

O مینا ذاکر شهرک

بهاره بهداد

در مورد خود و آینده خویش نیز خیال‌پردازی می‌کنند.

طبق نظریه شناخت اجتماعی، نوجوانی زمانی است که نوجوانان در مورد خود و جهان اجتماعی خویش استدلال می‌کنند. این بدان معناست که آنان خودمحور می‌شوند و تصور می‌کنند که سایر افراد، خیالی یا واقعی، به اندازه خود آنان، به ایشان علاقه‌مند هستند.

از نظر روان‌پویشی، نوجوانی دورانی است که افراد می‌کوشند استقلال کسب کنند و از والدین خود جدا شوند. در این دوران هویت شخصی و جنسی خاص آنان شکل می‌گیرد. نوجوانی دورانی است که آسیب‌های کودکی به ظهور می‌رسد و نوجوانان از تضادهای ناخودآگاه مطلع می‌شوند. اهمیت نوجوانی در این واقعیت نهفته است که این دوران، همراه با کودکی، اساس دوران بزرگسالی را پی می‌ریزد.

دوره نوجوانی یکی از بحرانی‌ترین، حساس‌ترین و پرتلاطم‌ترین دوران زندگی هر فرد به شمار می‌رود؛ به شکلی که روان‌شناسان، آن را به دوره عاطفه‌پرستی، احساس‌گرایی و دوران فشار نامیده‌اند. این دوران پرکشش و دشوار با تغییرات جسمانی، جنسی، روانی، شناختی و... همراه است. روان‌شناسان، دانشمندان و مربیان تربیتی مدتهاست که وقت خود را به بررسی شناخت عوامل تکامل‌دهنده و سدکننده دوران نوجوانی اختصاص داده‌اند و تا اندازه‌ای نیز موفق شده‌اند خصوصیات دوران نوجوانی را بشناسند و تغییرات حاصله را بررسی کنند.

نوجوان نه کودک است و نه بزرگسال و اغلب خود را با والدین، معلمان، کودکان کم‌سال‌تر از خود و دیگر اعضای جامعه در تعارض عاطفی می‌یابد. او دوست دارد دیگران درک کنند که او بزرگ شده است و دیگر آن کودک سابق نیست. او توقع دارد که مسئولیت‌های کافی و درخور به او بدهند و به نظر همسالان خود حساسیت و توجه خاصی دارد و به داوری و قضاوت آن‌ها بیش از بزرگسالان اهمیت می‌دهد. در این مرحله او مدام در حال تغییر و تحول است و بسیاری از مشکلات وی، شکل و وضع مشخصی به خود می‌گیرد. در دوره نوجوانی یک سلسله ویژگی در فرد پدید می‌آید که این دوره را از دیگر دوران زندگی وی متمایز می‌کند. با وجود اختلاف نظر میان روان‌شناسان در مورد مرحله نوجوانی، تقریباً همگی در چند نکته اساسی با هم اتفاق نظر دارند. از جمله:

الف - نوجوانی مرحله انتقال از دوران کودکی به بزرگسالی است.

ب - این مرحله با یک سری تغییرات عمده جسمانی، عاطفی، ذهنی،

سال‌هاست که مفهوم کودک و نوجوان در سازمان‌ها و نهادها و ارگان‌های مختلف مطرح شده است و هرکدام به فراخور حال خود تعریفی از آن ارائه کرده‌اند. مقاله حاضر تلاشی برای جمع‌آوری این تعریف‌هاست. سال‌های نوجوانی، از مهم‌ترین و حساس‌ترین دوران زندگی آدمی به حساب می‌آید. دورانی که به دوران اضطراب و تنش معروف است و شخصیت پایه‌ریزی شده دوران کودکی، بهتر و عیان‌تر شکل می‌گیرد و بروز می‌کند.

دوره‌ای از زندگی که بین کودکی و جوانی قرار گرفته، دوره نوجوانی خوانده می‌شود. مدت دوره نوجوانی در جوامع مختلف متغیر است و از جامعه‌ای به جامعه دیگر، فرق می‌کند و مرزهای سنی مشخصی ندارد. در این مقاله، سعی شده است که مفهوم نوجوانی، از دیدگاه‌های مختلف بررسی شود. علی‌رغم وجود تفاوت بسیاری که بین دوران کودکی و دوران نوجوانی وجود دارد، برخی از دیدگاه‌ها، کودک و نوجوان را در یک گروه قرار داده‌اند.

دیدگاه روان‌شناسی

نوجوانی دوران رشد زیستی، اجتماعی، احساسی و شناختی است و در صورتی که به صورت رضایت‌بخشی مورد ملاحظه قرار نگیرد، احتمالاً به مشکلات عاطفی و رفتاری در دوران بزرگسالی منجر می‌شود. معمولاً آغاز این دوران را سنین ۱۰ تا ۱۳ و پایان آن را ۱۸ تا ۲۲ سالگی می‌دانند. از نظر شناختی، نوجوانی زمانی است که از دیدگاه پیاژه، نوجوانان باید به مرحله «عملیاتی صورتی» برسند. این بدان معناست که آن‌ها باید قادر به استدلال منطقی و انتزاعی، ملاحظه امکانات فرضی و شرکت در فعالیت‌هایی با هدف حل مشکلات باشند. آنان باید بتوانند در فعالیت‌های فراشناختی که منعکس‌کننده فرایندهای شناختی آنان است، شرکت کنند. در عین حال، آنان تمایل دارند خود را با همسالان خود و با آنچه معیار آرمانی خود می‌دانند، مقایسه کنند. این مقایسه گاهی به بروز کم‌رویی در نوجوانان منجر می‌شود و تأثیر نامطلوبی بر عزت نفس آنان دارد؛ به ویژه اگر فقدان جاذبه جسمانی را در خود دریابند. کمبود عزت نفس، ممکن است در بروز مشکلات خاصی همانند تنهایی، افسردگی، خودکشی، بی‌اشتهایی و اختلالات رفتاری دخیل باشد. احتمال دارد نوجوانان در جریان شکل‌گیری هویت شخصی خود، نقش‌های متفاوتی ایفا کنند. نوجوانان

به سوی آثار ارزنده ادبی کشیده شود. اگر نوجوان به مطالعه داستان‌های کودکانه ادامه دهد و یا به خواندن مطالب مبتدل و مجلات بی‌مایه روی آورد، در آینده آثار ارزنده ذهن تنبل او را خسته می‌کند و برای همیشه به مطالعه مطالب بی‌ارزش عادت می‌کند.

در این سنین، بلوغ، رشد سریع‌تری می‌یابد و توجه نوجوانان به جنس مخالف جلب می‌شود. در عین توجه به کتاب‌های مربوط به جنسیت، تفاوت سلیقه بیشتری در کتاب‌های مورد مطالعه دو جنس بروز می‌کند. فعالیت بدنی در پسرها شدیدتر شده، اما دخترها معمولاً گوشه‌گیر می‌شوند. لذا هر دو گروه به کتاب‌هایی که تعدیل روانی به وجود آورد، نیاز فراوان دارند. آن‌ها به دنبال یافتن فلسفه صحیح زندگی، به مسائل انسانی در اجتماع توجه می‌کنند و به داستان‌های واقعی انسانی و حتی کتاب‌های ساده فلسفی، در اواخر این سنین، علاقه‌مند می‌شوند. معمولاً دخترها به افسانه‌های فلسفی و شرح حال زنان فداکار و کتاب‌های مذهبی و مجلات توجه می‌کنند و پسرها از داستان‌هایی درباره اکتشافات و اختراعات لذت می‌برند.

کانون پرورش فکری کودکان و نوجوانان، از موسساتی است که در حوزه کودک و نوجوان فعالیت دارد. انتشارات این سازمان، نوجوان را از گروه کودک جدا و گروه‌های سنی را به این ترتیب، مشخص کرده است:

گروه الف: سال‌های قبل از دبستان

گروه ب: سال‌های آغاز دبستان (کلاس‌های اول، دوم و سوم)

گروه ج: سال‌های پایان دبستان (کلاس‌های چهارم و پنجم)

گروه د: دوره راهنمایی

گروه ه: سال‌های دبیرستان

ادبیات نوجوانان وظیفه دارد با معرفی الگوهای عاطفی و الگوهای حماسی اصیل و با غنا بخشیدن به بار عاطفی و حماسی ادبیات در این دوران، به نیاز مهم دوران نوجوانی پاسخی شایسته بدهد.

دیدگاه آموزش و پرورش

دوره نوجوانی از ۱۱ سالگی تا ۱۶ سالگی است. این مرحله از زندگی را ژان ژاک روسو «تولد دوم» نامیده است. شناخت خصوصیات بدنی و به ویژه روانی نوجوانان، از نظر آموزش و پرورش صحیح آنان، برای مربیان بسیار ضروری است.

اجتماعی و... مشخص می‌شود.

ج- رشد یک فرایند مداوم است و بین مراحل کودکی، نوجوانی و بزرگسالی وابستگی کامل وجود دارد و هر سه مرحله، از نظر تربیتی دارای اهمیت فوق‌العاده هستند و بایستی مورد توجه قرار گیرند.

د- دوران نوجوانی در دختران، زودتر از پسران آغاز می‌شود.

ه- نوجوانی دارای ماهیتی زیستی و اجتماعی است. به عبارت روشن‌تر، رشد و تکامل نوجوان از عوامل طبیعی و سرشتی، تجارب دوران طفولیت و کودکی، گرایش‌های والدین، نقش گروه و همسالان و مقتضیات، خواسته‌ها و انتظارات جامعه متأثر می‌شود که بدون شناخت همه جانبه و وسیع آن‌ها، میزان و کیفیت تأثیر هر کدام در رشد و تکامل نوجوان و همچنین تحلیل و علت‌یابی رفتار نوجوان غیرممکن خواهد بود.

و- تغییرات رشدی دوران نوجوانی همه جانبه است و توجه به همه آن‌ها ضرورت دارد.

حال با توجه به ویژگی‌های عمومی دوران نوجوانی، می‌توان آن را با هدف‌های زیر مشخص کرد:

۱- شکل‌گیری و نضج عاطفی

۲- پیدایش علاقه و گرایش به سوی جنس مخالف

۳- شکل‌گیری و نضج اجتماعی

۴- رهایی از وابستگی و کنترل خانه

۵- شکل‌گیری و نضج شناختی

۶- انتخاب یک شغل (حرفه)

۷- صرف اوقات فراغت

۸- به دست آوردن فلسفه‌ای برای زندگی

۹- خودشناسی

اگرچه مرزهای سنی مشخصی برای دوره نوجوانی وجود ندارد، این دوره را به صورت‌های مختلفی تقسیم‌بندی کرده‌اند که در این پژوهش، دو نمونه از تقسیم‌بندی‌هایی که به وسیله روان‌شناسان صورت گرفته، آورده می‌شود.

اول: نوجوانی را به سه مرحله به شرح ذیل تقسیم کرده‌اند:

۱- نوجوانی نخستین (از ۱۳ تا ۱۵ سالگی)

۲- نوجوانی میانه (از ۱۵ تا ۱۸ سالگی)

۳- نوجوانی بعدی (از ۱۸ تا ۲۱ سالگی)

دوم: نوجوانی را به دو مرحله تقسیم کرده‌اند:

۱- دوره نوجوانی (از ۱۲ تا ۱۶ سالگی)

۲- مرحله دوم نوجوانی (جوانی) (از ۱۶ تا ۲۰ سالگی)

اگر بخواهیم تحقیقات روان‌شناسان را درباره نوجوانی دسته‌بندی کنیم، باید گفت که آن‌ها تحقیقات و تالیفات خود را به سه صورت عرضه کرده‌اند:

۱- مسائل شخصیت، رشد اجتماعی و عاطفی

۲- فقط رشد جسمی، تغییرات فیزیولوژیکی و روابط جنسی

۳- یادگیری و مسائل فکری و هوشی نوجوانان در مدارس و سایر محل‌ها

دیدگاه ادبیات

دوره نوجوانی که از ابتدای ۱۲ سالگی تا پایان ۱۵ سالگی ادامه دارد، دوره بلوغ جسمی و فکری کودک است. در این سال‌ها او وارد مرحله جدیدی می‌شود و اندک اندک پیوندهای خود را با افکار و عادات کودکی قطع می‌کند. نوجوان به سوی بزرگسالان کشیده می‌شود و در گفت و گوها و بحث‌های آن‌ها شرکت می‌کند و در همان حال، شخصیت مستقلی برای خود قائل می‌شود.

این مرحله از نظر آن که یک مرحله انتقالی است، بسیار اهمیت دارد. زیرا چه از نظر جسمانی و چه از نظر نفسانی، کودک دچار تغییرات قابل توجهی می‌گردد و دریچه دنیای جدیدی به روی او گشوده می‌شود. در همین مرحله است که نوجوان باید در مواد خواندنی خود تجدیدنظر کند و با راهنمایی مربیان،

به دنبال رشد سریع جسمانی، از ۱۳ سالگی بر آهنگ رشد عقلی افزوده می‌شود و تا ۱۶ سالگی ادامه پیدا می‌کند. از آن به بعد از سرعت آن کاسته می‌شود و در حدود ۱۸ سالگی حالت نسبتاً با ثباتی پیدا می‌کند. البته تحقیقات نشان می‌دهد که درجه بهره هوشی (IQ) بعضی نوجوانان، حتی بین ۱۶ تا ۲۱ سالگی نیز افزایش پیدا می‌کند.

پیازه و همکارانش نشان داده‌اند که سنین نوجوانی با رسیدن به مرحله آخر رشد عقلانی و کسب توانایی تفکر انتزاعی، مشخص می‌شود. در ۱۵ سالگی، نوجوان مرحله وابستگی شدید فکری به وقایع عینی و اشیای واقعی را به طور کامل پشت سر گذاشته، می‌تواند درباره مسائل، بدون مراجعه به اشیای واقعی، به صورت انتزاعی به تفکر پردازد. به عبارت دیگر، تفکر نوجوان در این مرحله منطقی است.

از نظر تعلیم و تربیت، دوران کودکی به سه مرحله تقسیم می‌شود:

۱ - سال‌های قبل از دبستان که در شش سالگی پایان می‌پذیرد

۲ - سال‌های دبستان از ۶ تا ۱۲ سالگی

۳ - سال‌های نوجوانی از ۱۲ تا پایان ۱۵ سالگی

شورای اسلامی رسیده، اعلام داشته است: «سن بلوغ در پسر ۱۵ سال تمام قمری و در دختر ۹ سال تمام قمری است.» بنابراین این از نظر قانون مدنی، دختری که نه سال تمام قمری و پسری که ۱۵ سال تمام قمری دارد، بالغ محسوب می‌شود و می‌تواند مانند فردی کبیر و بزرگسال کلیه معاملات و اعمال حقوقی را انجام دهد از این سن مسئولیت کیفری آن‌ها شروع می‌شود.

دیدگاه سیاسی

در مورد حقوق سیاسی و شرکت در انتخابات، دوران کودکی، در پسر و دختر به طور یک‌سان، با ورود به سن ۱۶ سالگی پایان می‌پذیرد. این مطلب در ماده ۳۶ قانون انتخابات ریاست جمهوری اسلامی ایران ذکر شده است. دختری که نه سال تمام دارد و می‌تواند ازدواج کند، حتی اگر حکم رشد هم گرفته باشد، حق شرکت در انتخابات را ندارد.

دیدگاه قانون کار

در قانون کار، به سن ۱۵ سال تمام اشاره شده است. بنا بر ماده ۱۴ قانون استخدام کشوری، در استخدام دولتی، پایان کودکی ۱۸ سالگی است و قبل از رسیدن به سن مذکور کسی نمی‌تواند به عنوان کارمند به استخدام دولت درآید. در قانون کار و سایر قوانین، مقرراتی چند در خصوص شرایط کار نوجوانان وجود دارد که هرچند همگی برای حمایت از کارگران نوجوان تدوین شده است، کامل نیست و آنان می‌بایستی از حمایت‌های قانونی بیشتری در این خصوص برخوردار گردند.

مقررات موجود در خصوص شرایط کار نوجوانان را به چند دسته می‌توان تقسیم کرد:

الف - حداقل سن کار ۱۵ سال تمام است

ب - معاینات پزشکی در بدو استخدام باید توسط سازمان تامین اجتماعی انجام گیرد و حداقل باید سالی یک بار تجدید شود.

ج - ساعت کار نوجوان در شبانه‌روز نباید از ۸ ساعت تجاوز کند.

ه - ارجاع کارهای سخت و زیان‌آور و خطرناک و حمل بار با دست، بیش از حد مجاز و بدون استفاده از وسایل مکانیکی، برای کارگر نوجوان ممنوع است. هم‌چنین به موجب ماده ۵ آیین نامه استخدامی کارکنان مجلس شورای اسلامی، مصوب ۱۳۶۲، برای ورود به خدمت مجلس شورای اسلامی، داشتن حداقل ۱۸ سال سن ضروری است. از جهت صدور گذرنامه، پایان کودکی ۱۸ سال تمام است. در مورد اخذ گواهی‌نامه برای وسایل نقلیه موتوری، پایان کودکی ۱۸ سالگی است. در مورد استفاده از حقوق وظیفه و مستمری، دوران کودکی می‌تواند تا بیست سالگی هم افزایش یابد.

دیدگاه دینی

از نظر اسلام، انسان به مرحله‌ای خاص از سن که می‌رسد، تغییراتی ناگهانی و شبیه نوعی جهش در اندام، احساسات و اندیشه‌اش بروز می‌کند که «بلوغ» نامیده می‌شود. بنابراین ممکن است افرادی به بلوغ طبیعی رسیده، ولی هنوز به سن بلوغ قانونی نرسیده باشند. طبق نظر اکثر علمای شیعه، بلوغ قانونی مرد به لحاظ سنی، تمام شدن پانزده سالگی و ورود به شانزده سالگی و بلوغ قانونی زن، تمام شدن نه سالگی و ورود به ده سالگی تعیین شده است.

از این دیدگاه، شرط تکلیف، بلوغ است. کودک نابالغ خودش مکلف نیست، ولی اگر به حد تمیز رسیده باشد و بتواند مانند یک بالغ، عملی را درست انجام دهد، عملش صحیح است. برای کودک ممیز، احکامی در این موارد وجود دارد: کسب و کار، داد و ستد، امانت، نذر و عهد و سوگند، طهارت، عبادات، تقلید و...

دیدگاه حقوقی

طبق رأی وحدت رویه هیأت عمومی دیوان عالی کشور، مورخ ۱۳۶۴/۱۰/۳، فردی که (اعم از دختر یا پسر) به سن ۱۸ سال تمام نرسیده باشد، زمانی حق دخالت در امور مالی خود دارد و می‌تواند معامله‌ای انجام دهد که از دادگاه، حکم رشد گرفته باشد و حکم رشد بسته به نظر دادگاه، به دخترانی که بیش از ۹ سال و پسرانی که بیش از ۱۵ سال سن دارند، داده خواهد شد. به این ترتیب، ممکن است دختری ۱۳ ساله از دادگاهی حکم رشد بگیرد، ولی دادگاه دیگری حتی برای دختر ۱۷ ساله نیز حکم رشد صادر نکند. کنوانسیون حقوق کودک که به اتفاق آرا از سوی مجمع عمومی سازمان ملل متحد پذیرفته شده، حاوی مجموعه‌ای جامع از معیارهای حقوقی بین‌المللی، در مسیر بهبود شرایط و حمایت از کودکان است (در این کنوانسیون، کودک و نوجوان مجزا نشده است).

دیدگاه قانون مدنی

قانون مدنی، در تبصره ۱ ماده ۱۲۱۰ که در سال ۱۳۶۰ به تصویب مجلس

دیدگاه فیزیولوژی

نوجوانی مرحله تغییر و تحولات چشمگیر و پرشتاب است؛ به گونه‌ای که موجب می‌شود ظرف مدت کوتاهی، کودک دیروز به قامت بزرگسال امروز درآید. برخی از صاحب‌نظران، دوران بلوغ را با دو ویژگی جهش بدن و جهش قلب، تبیین می‌کنند و منظور از جهش قلب را تجدید تشکیلات عمیق در مسائل روحی و عواطف می‌دانند که به تدریج هم‌چون جهش بدنی، صورت یک جهش واقعی را به خود می‌گیرد.

جهش بدن: در سال‌های اولیه بلوغ، حوالی ۱۲ یا ۱۳ سالگی، تعادل جسمی نوجوان برهم می‌خورد و تغییرات عمیقی در ارگان‌بسیم وی به وجود می‌آید. مثلاً شکل و حجم بدن تغییر می‌کند و دستخوش دگرگونی می‌شود و طرح عمومی بدن نوجوان از حالت کودکی خارج و به اندازه بزرگسالان می‌شود. به عنوان نمونه، عضلات بدن که قبل از ۱۵ سالگی ۳۳ درصد وزن بدن است، ناگهان به ۴۵ درصد وزن بدن بالغ می‌شود.

دیدگاه برخی از صاحب‌نظران

- اریکسون (Erikson):

تحلیل اریکسون از نوجوانی، بر مفهوم هویت متمرکز است. او هویت را ترکیبی از وراثت و تاثیرات بافت فرهنگی می‌داند. بنابراین، ترکیب روانی و جامعه‌ای که فرد به آن تعلق دارد، هویت او را می‌سازد. این هویت متشکل از خودآگاه و ناخودآگاه است و حس تداوم را پدید می‌آورد؛ یعنی ریشه در گذشته دارد و به شکل‌دهی آینده کمک می‌کند. او معتقد است که نوجوان هشت مرحله را پشت سر می‌گذارد. که هر مرحله با مرحله دیگر در تضاد است: هویت در مقابل گم‌گشتگی، اعتماد در مقابل بی‌اعتمادی، خودمختاری در مقابل شرم و تردید، ابتکار در برابر گناه، کوشش برای کسب مهارت به جای حس حقارت. اریکسون عشق نوجوان را در وهله نخست، وسیله‌ای می‌داند که نوجوان به کمک آن و از طریق تعریف مجدد و تجدیدنظر در خودپنداره خویش، هویت در حال رشد خود را می‌آزماید. نوجوان هم‌چنین علاقه‌مند است اهداف شغلی و آرمان‌های اولیه را بنیان گذارد تا به نقش‌های غالباً غیرواقع‌گرایانه و شغلی آرمانی، به‌ویژه نقش‌های مربوط به قهرمانان، دست پیدا کند.

- برون فن برنر (Bronfenbrenner):

تجزیه و تحلیلی که او از رشد نوجوان به دست می‌دهد، بر رویکردی بوم‌شناختی مبتنی است که نوجوانان را با توجه به روابطی که با یکدیگر دارند و بافت‌ها یا نظام‌های اجتماعی و محیطی متغیر آنان می‌سنجد. برون فن برنر، رفتار را واکنش متقابل میان افراد و محیط آن‌ها می‌داند.

- بلاس (Blos):

بلاس با دیدگاهی روان‌کاوانه و مبتنی بر روابط اشیا، به تکامل نوجوانان می‌نگرد. او نوجوانی را مرحله حل عقده اودیپ و تضادهای پیش اودیپی می‌داند.

- کگان (Kegan):

به اعتقاد کگان، نوجوانان هویت خویش را طی فرایند ایجاد یا خلق معنی، بازمی‌شناسند. این فرایند صورتی ثابت از رابطه فاعل - مفعول را بازسازی می‌کند. مرزهای میان خود و مفعول تشکیل و اصلاح می‌شود و به این طریق، نوجوانان هویت خویش را شکل می‌دهند و اصلاح می‌کنند. آن‌چه زمانی فاعل بود، مفعول می‌شود.

پاورقی:

* در کشور ما روز تولد شهید حسین فهمیده را روز نوجوان نامیده‌اند (هشتم آبان

ماه). روز نوجوان، به اندازه روز کودک، شناخته شده نیست. علت آن هم تاریخچه و سابقه روز کودک و جهانی بودن آن است. روز نوجوان می‌تواند به یکی از روزهای ملی ما تبدیل شود که در آن روز، مسایل نوجوانان، جدا از مسایل کودکان مورد بررسی قرار گیرد.

منابع:

- حقوق کودک تطبیقی، شیرین عبادی، تهران: کانون، ۱۳۷۶.
- حقوق کودک، شیرین عبادی، تهران: کانون، ۱۳۷۵.
- روان‌شناسی نوجوانی، حسین نجاتی، بیکران، ۱۳۷۶.
- دنیای نوجوان، محمدرضا شرفی، تربیت، ۱۳۷۲.

سیمای کودک، نوجوان و جوان در آثار استاد شهید مرتضی مطهری، علیرضا رجالی تهرانی، تهران: انجمن اولیا و مربیان، ۱۳۷۷

روان‌شناسی کیفی، نویسنده: دیوید ایبراهمن، مترجم: پرویز صانعی، تهران: دانشگاه ملی ایران.

تربیت از دیدگاه اسلام، حسن آموزگار، تهران: انجمن اولیا و مربیان جمهوری اسلامی ایران، ۱۳۶۷.

احکام ما و کودکان، تهیه و تنظیم: خانه کودک، قم: الهادی، ۱۳۷۶.

بررسی مشکلات نوجوانان، دیدگاه روان‌شناسان درباره دوران نوجوانی، دالا نیکلسون و هری آیزر، ترجمه ستاره آخوندی، تهران: انتشارات همشهری، ۱۳۷۸.

ادبیات کودکان، حسن صدر حاج‌سیدجوادی، تهران: وزارت آموزش و پرورش.

ادبیات کودکان و نوجوانان ویژگی‌ها و جنبه‌ها، بنفشه حجازی، تهران: انتشارات روشنگران و مطالعات زنان، ۱۳۷۴.

آشنایی با ادبیات کودکان و نوجوانان و معیارهای نقد و بررسی کتاب، خسرو آقاییاری، تهران: سرآمد کاوش، ۱۳۷۵.

مبانی و اصول آموزش و پرورش، علی تقی‌پور ظهیر، تهران: آگاه، ۱۳۷۶.